

ДЕЯКІ ПИТАННЯ НАЛЕЖНОГО ОБЧИСЛЕННЯ ПОЧАТКОВОГО ТЕРМІНУ ПОЗОВНОЇ ДАВНОСТІ

Статтю присвячено дослідженню правового регламентування обчислення початкового моменту позовної давності. Установлено, що строк давності пред'явлення позовного домагання безпосередньо пов'язаний із наявністю в особи матеріального права на позов. Проаналізовано доктринальні та законодавчі підходи до врахування об'єктивного та суб'єктивного факторів, що зумовлює початок позовної давності. Висловлено пропозиції, зокрема в частині необхідності унормування взаємних впливів давнісного та набувального строків.

Ключові слова: початок перебігу, позовна давність, право на позов.

Статья посвящена исследованию вопроса правового регламентирования исчисления начального момента исковой давности. Установлено, что срок давности предъявления искового притязания непосредственно связан с наличием у лица материального права на иск. Проанализированы доктринальные и законодательные подходы к учету объективного и субъективного факторов, обуславливающих начало исковой давности. Высказаны конкретные предложения, в частности относительно необходимости нормирования взаимных влияний давностного и приобретательного сроков.

Ключевые слова: начало течения, исковая давность, право на иск.

The article is devoted to the study of the issue of legal regulation of the calculation of the initial moment of limitation. It has been established that the statute of limitations for filing a claim is directly related to the fact that the person has a substantive right to claim. The doctrinal and legislative approaches to the accounting of objective and subjective factors causing the beginning of the limitation of actions are analyzed. Concrete proposals were made, in particular, regarding the need for rationing the mutual influences of the limitation and acquisition terms.

Key words: beginning of the course, limitation of actions, right to claim.

Вступ. Передбачене законодавством України звернення до судових органів справедливо вважається найбільш ефективним (хоча і не єдиним) способом захисту порушеного суб'єктивного цивільного права. При цьому слід керуватися строками (термінами), встановленими нормативними актами для реалізації права на позов. Ці строки – позовна давність – є часом існування домагання. Звісно, вплив давнісного строку призводить до втрати можливості судового захисту порушеного суб'єктивного права. Так, правильне визначення початку перебігу позовної давності має вагомe правозастосовне значення, адже від нього залежить не лише законність судового вердикту, а й сама можливість захисту порушеного матеріального права.

За загальноцивілізаційним приписом Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, однією з головних засад справедливості є право на розгляд її справи судом. Європейський суд із прав людини як орган, уповноважений здійснювати практичне застосування конвенційних правил та тлумачити положення Конвенції, вказує що «право на суд», одним з елементів якого є право на доступ, гарантує юридичну можливість на звернення до суду в цивільних справах. Утім це право не є абсолютним, воно може бути обмеженим, позаяк право на доступ за своєю природою вимагає державного регулювання. Одним із таких обмежень щодо реалізації його в темпоральному вимірі є нормативне застосування позовної давності як строку, що встановлює

часові межі пред'явлення позовних домагань. Так, держава користується певною свободою розсуду, хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції належить ЄСПЛ. Отож, застосовані обмеження не мають зменшувати доступ індивідуума до суду так, що суть права порушується. Отже, обмеження не буде сумісним із пунктом 1 статті 6 Конвенції, якщо воно не переслідує законної мети і якщо немає розумного співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою, яку потрібно досягти.

У цьому контексті важливим є те, що запроваджені різними державами строки позовної давності мають спільні риси: вони служать декільком важливим цілям, зокрема забезпечити правову визначеність і остаточність актів судівництва, захистити потенційних підсудних від застарілих вимог, які можуть бути важкими для протидії та запобігання несправедливості, що може виникнути, якщо судам потрібно вирішувати справи про події, які мали місце у далекому минулому, спираючись на докази, які могли б стати ненадійними і неповними через сплив часу [1, п. 50–51]. Отже, ЄСПЛ визначає позовну давність як правовий регулятор, покликаний забезпечити передбачене законом право порушника не наражатися на переслідування суду після закінчення певного строку після вчинення правопорушення, чим досягти суспільного інтересу стосовно визначеності правовідносин [2, п. 570].

Постановка завдання. У цивілістиці питанням дослідження правових засад обчислення початкового терміну позовної давності присвячено праці численних науковців. Серед них слід указати на таких учених, як А.Л. Боровиковський, О.С. Йоффе, Б.Б. Черепакін, В.В. Луць, І.Б. Новицький, В.А. Рясенцев, К.Ю. Лебедева, О.Печений, В.І. Цікало та інші. Однак, на наше переконання, у зазначених працях недостатньо вивчено суб'єктивний аспект початку давнісного перебігу, тим більше не враховано особливостей його сприйняття та оцінки правозастосовними органами в межах свого розсуду. На науковий аналіз співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів, що зумовлюють виникнення в особи матеріального права на позов та встановлення сутності, спрямовано цю роботу.

Результати дослідження. Правовідносини можуть здійснюватися згідно з установленими законодавством межами правомірності поведінки суб'єктів, тому вони вважаються регулятивними. Ці межі вміщують також визначений строк (термін) для реалізації прав та виконання обов'язків. Цивільно-правовими нормами чи договором установлюється період для здійснення регулятивного матеріального права. При цьому час виконання зобов'язання може визначатися не лише угодою сторін, а і моментом вимоги кредитора. Останнє не означає, що у зобов'язанні відсутній строк його виконання. У такому разі обов'язок боржника виконати зобов'язання виникає через певний час або негайно після вимоги кредитора, яку останній може пред'явити у будь-який момент. Таким чином, кожне зобов'язальне правовідношення має певний строк для виконання: він може бути визначений у договорі проміжком часу чи терміном або невизначеним. У тому й іншому разі цей строк має початковий і кінцевий терміни, тобто зобов'язання є строковим [3, с. 104].

Із плином часу на належне виконання зобов'язання у кредитора також є право вимоги до боржника, також є кореспондувальний обов'язок останнього, але виконання зобов'язання після збігу встановленого на це строку не можна вже вважати належним, зокрема зобов'язання слід кваліфікувати як таке, що не виконується належним чином. Цивільно-правові відносини за участю боржника і кредитора перестають бути регулятивними. Виникають нові відносини, пов'язані з необхідністю захисту порушеного матеріального права, навіть добровільне виконання обов'язку, який за змістом є тотожним тому, що входив до складу регулятивного відношення, насправді є реалізацією охоронного. Але прикметно, що як для виконання обов'язків та реалізації прав у зобов'язальних цивільно-правових відносинах, так і для захисту порушених прав суттєве значення має фактор часу. У судовому захисті він проявляється в можливості отримати примусову реалізацію свого охоронного права, якщо позовне домагання буде пред'явлено впродовж присічного строку – позовної давності.

Оскільки перебіг давності починається з виникненням у особи права на позов, то для встановлення моменту його початку важливо визначити, коли у особи виникає таке право. Установлення початкового терміну позовної давності має істотне значення під час розгляду справ юрисдикційними органами, неправильний підхід до цього питання може призвести до невинуватеної відмови у захисті права, тоді як тривалість позовного домагання ще не скінчилась. За правилом ч. 1 ст. 261 ЦКУ, перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила.

Звісно, закон в окремих випадках запроваджує правовий механізм визначення початкового терміну давності, коли він та момент правопорушення не збігаються в часі. Це стосується вимог про

визнання правочину недійсним, якщо він учинений під впливом насильства, адже давність починає збігати від моменту припинення насильства, за вимогами про застосування наслідків нікчемного правочину від дня, коли почалося його виконання тощо. Справді, під час учинення правочину в результаті насильства особа дізнається про порушення свого права в момент початку неправомірної дії, тому відстрочення виникнення у неї права на позов до моменту припинення насильства є спеціальним правилом щодо початку позовної давності, в результаті застосування якого право на позов виникає пізніше правопорушення, але здебільшого спрацьовувати загальне правило.

Отже, на визначення початкового моменту позовної давності наразі впливають одночасно як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники. Об'єктивні мають значення тому, що він пов'язаний із подією правопорушення, а суб'єктивні набувають ваги у зв'язку з тим, що лише усвідомлення особою факту порушення її права тягне виникнення у неї права на позов. Під час установлення початкового моменту перебігу давнісного строку акцент робиться на суб'єктивному критерії: враховується те, коли правовласник дізнався або мав дізнатися про порушення.

Порівняльний аналіз термінів «довідався» та «міг довідатися», що містяться в ст. 261 ЦКУ, надає пріоритет останньому. Презумується, що особа може і має знати про стан своїх майнових прав. Тому доведення факту, що позивач не знав про порушення його цивільного права, через що не звернувся за його захистом до суду, не є достатньо. Позивач має довести також той факт, що він не міг про це дізнатися. За загальним правилом, обов'язок доведення в суді часу, з якого кредитором стало відомо про порушення, покладається на нього. Відповідач же мусить довести, що інформацію про порушення можна було отримати раніше [4, с. 453]. Це впливає з правила статті 81 ЦПК України про обов'язковість доведення стороною спору тих обставин, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. При цьому важливо, що кредитор має довести саме об'єктивну неможливість довідатися про порушення, яка не залежить від його зусиль і волі [5, с. 263]. Але суд оцінює такі аргументи лише тоді, коли вони реально впливають на можливість застосування позовної давності до заявлених вимог, бо в іншому разі вони не є предметом дослідження.

Так, досить часто лише судовий аналіз дозволяє правильно встановити момент, від якого має обраховуватися давнісний строк за вимогами з конкретного правового відношення. Вирішуючи питання про можливість застосування позовної давності, юрисдикційний орган мусить установити початковий термін давнісного перебігу, а для цього необхідно чітко визначити, коли особа не лише усвідомила факт правопорушення, але й момент, коли вона дізналася про порушення, адже досить часто відсутність у потерпілого відомостей про порушника фізично унеможливорює пред'явлення позову, зважаючи на неспроможність указування особи відповідача. Слід зазначити, що у судовій практиці ця позиція не знайшла свого належного відображення. Як указує Я.М. Романюк, за весь час дії нового Цивільного кодексу України не спостерігається жодного судового рішення, в якому б початок перебігу позовної давності пов'язувався з обізнаністю позивача про особу порушника його прав [6].

Як правильно вказувалося в літературі, правило про необхідність застосування суб'єктивного критерію під час обчислення початкового моменту позовної давності застосовується в зобов'язальних та абсолютних відносинах по-різному [7, с. 56]. Так, окремі питання про те, коли кредитор мусив довідатися про факт порушення, вирішуються самим законодавцем. Показовою ілюстрацією сказаного є припис ч. 1 п. 5 ст. 261 ЦКУ про те, що перебіг позовної давності за вимогами, що витікають із зобов'язальних відносин, починається від часу, коли зобов'язання мало бути виконане. Аналогічно визначається початковий момент давнісного строку і в ст. 9 Конвенції про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів: він починається від дня виникнення права на вимогу, а якщо право вимоги витікає з порушення договору, то початковим моментом давності є день такого порушення [8]. Порушенням у цьому разі є невчинення своєчасно необхідних дій боржником або вчинення неналежно. Від такого порушення в управленій особи виникає право на домагання, починається перебіг позовної давності. Під час невиконання зобов'язання, яке полягає у вчиненні позитивних дій, позовна давність починається від моменту, коли така дія мала відбутися. Так, давність за вимогами обдаровуваного про передання йому майна починає перебіг від установленної правочиною дати такого передання, адже невиконання обов'язку передати річ у вказаний момент буде порушенням відповідного зобов'язання.

Додаткового дослідження потребує ситуація, коли строк виконання обов'язку боржником не визначено в договорі, але він містить кінцевий термін своєї дії. Чи є вплив часу дії договору обставиною, що породжує право кредитора на позов? Чи є порушенням зобов'язання боржником невиконання свого обов'язку до закінчення дії договору? Через це маємо зазначити таке. Позовна

давність за вимогами, що витікають із договорів, в окремих випадках починається від закінчення дії договору. Так, якщо договір про поставку товару діє до 15 числа, то поставка має відбутися до цього терміну. Після його спливу право кредитора стає порушеним, починається давнісний строк. Однак часто виникнення позовної вимоги не пов'язане безпосередньо із закінченням дії договору. Якщо, наприклад, в угоді встановлено термін виконання обов'язку, відмінний від дати закінчення відносин, порушенням буде невиконання обов'язку в цей термін. Від указанного моменту починається позовна давність за вимогами про захист права. Окремі положення законодавства або договору можуть впливати на початок перебігу позовної давності, не змінюючи при цьому загальної презумпції. Наприклад, за наявності умови сторін про попередню оплату товару, робіт або послуг позовна давність за грошовим зобов'язанням починається від моменту невиконання цієї умови.

Загалом, правило, відповідно до якого за вимогами із зобов'язань із визначеним строком виконання перебіг позовної давності починається від настання строку виконання, відповідає фактичному стану речей: кредитор не тільки має змогу, але й має здійснювати моніторинг за діями боржника, тому вважається, що він мусить знати про порушення цивільного права від моменту неналежного виконання. У цьому разі застосовується презумпція про обчислення початку позовної давності від часу порушення зобов'язання. Адже під час здійснення зобов'язальних відносин кредитор мусить знати про порушення свого права, позаяк він має здійснювати моніторинг за його здійсненням. Так, про відсутність необхідних для реалізації права активних дій боржника чи про вчинення дій, які перешкоджають реалізувати право, віритель має довідатися відразу.

Проте з цього правила можуть бути винятки. Якщо обов'язок боржника за зобов'язанням полягає в утриманні від позитивних дій, то кредитор не завжди може своєчасно довідатися про порушення свого права. Так, у разі порушення зберігачем свого обов'язку не використовувати річ, здану на зберігання, поклажодавцеві, як правило, дізнається про цей факт із запізненням. Під час вирішення судових спорів стосовно таких зобов'язань, суд має встановити термін, від якого кредитор довідався про порушення його права. Позовна давність об'єктивно починається з моменту отримання інформації про порушення [7, с. 56–57]. Відстрочення початку позовної давності від моменту вчинення правопорушення має обґрунтовуватися позивачем, в іншому разі давнісний строк вважається таким, що почав спливати від дня протиправного діяння. З урахуванням положень частини першої статті 261 ЦК, позовна давність у такому разі буде обчислюватися від часу усвідомлення правопорушення потерпілим. За певних обставин ідеться про можливість відстрочення початкового моменту давнісного строку до часу виявлення порушника.

В окремих випадках законодавство визначає, що перебіг позовної давності може розпочатися лише тоді, коли кредитор дізнається про порушення свого цивільного права чи інтересу у встановлений для цього строк. Так, за приписом ст. 680 ЦКУ покупець має право пред'явити вимогу у зв'язку з недоліками товару за умови, що недоліки виявлені в строки, встановлені цією статтею, якщо інше не встановлено договором або законом. Давнісний строк почнеться, якщо недолік був виявлений у межах гарантійного строку або строку придатності товару, а у разі невідновлення – протягом двох років, а щодо нерухомого майна – в межах трьох років від дня передання товару покупцеві. Коли ж дефекти будуть виявлені поза межами вказаних періодів, за загальним правилом, право на позов у зв'язку з неякісністю товару взагалі не виникає. Практика свідчить, що встановлення моменту, коли відбулося порушення зобов'язання і особа мала дізнатися про це, не складає особливих труднощів. Тому не може братися до уваги недбалість чи бездіяльність особи, в результаті якої вона не дізналася про порушення свого права, хоча об'єктивно могла це зробити [9]. Проте випадки, коли правовласник у зобов'язанні не може знати про порушення свого матеріального права в момент такого порушення, слід вважати винятковими.

Водночас є деякі цивільні права, про момент порушення яких носій може дізнатися не відразу. Це характерно для відносин речового права, зокрема власності, деяких зобов'язань, наприклад деліктних. У таких ситуаціях, особливо коли йдеться про порушення абсолютного речового права, встановлення факту, що потерпілий знає про порушення, не є достатньо, позовна давність починається від моменту усвідомлення носієм порушеного права особи порушника. Позаяк правило про початок давнісного строку набуває особливої актуальності під час порушення абсолютних прав, маємо з'ясувати характерні особливості юридичної сутності. Від часу порушення регулятивного правовідношення, котре носило абсолютний характер, виникає відносне охоронне відношення, до змісту якого входить матеріально-правове домагання до порушника. Саме воно починає задавнюватися, але момент його виникнення не завжди просто обчислити. Так, за індикаційними вимогами позовна давність починається від часу, коли позивач дізнався

про те, що річ перейшла у чуже незаконне (нетитульне) володіння, та про особу порушника. Чинне законодавство відобразило доктринальні пропозиції щодо обчислення початкового терміну давності, зважаючи на отримання відомостей про останнього. Водночас у цьому контексті надзвичайно важливим є питання, що розуміти під визначеннями «порушення» та «порушник».

У доктрині вказується, що порушником речового права, а тому відповідачем за виндикаційними вимогами вважається саме той суб'єкт, який наразі незаконно утримує майно [10, с. 179–180]. Якщо у якийсь момент володіння річ від нетитульного володільця перейде до іншої особи, саме остання набуває статусу правопорушника речового права. Так, виникне нове порушення і почнеться нове позовне домагання вже з іншим адресатом. Цю судову вимогу власник зможе реалізувати, пред'явивши позов про витребування майна в межах давності, яка розпочнеться від часу отримання ним відомостей про особу окупанта. Як бачимо, проводиться чітке розмежування підставності та правової обгрунтованості захисту під час колізії інтересів власника та набувача.

Отже, правило ч. 1 ст. 261 ЦКУ покликане змінити свідомість правозастосовних органів під час вирішення практичних питань судового захисту речових прав особи, коли власник чи інший титульний володільця не знають особи, котра є порушником. То правильно, але вільно чи ні законодавець цією новелою створив і певні практичні проблеми. Річ у тім, що з точки зору цивільного законодавства, особою, до якої можна пред'явити вимогу, зокрема судову, про захист свого права, вважається не той, хто це право первинно порушив (украє річ, не повернув її після використання тощо), а суб'єкт, що незаконно володіє цією річчю. Останній, отримавши річ незаконно, може і не знати про це, він кваліфікується як добросовісний набувач, а тому за сенсом ч. 1 ст. 344 ЦКУ від моменту такого набуття почнеться перебіг набувального строку.

З урахуванням наведеного вище правила ч. 1 ст. 261 ЦКУ стосовно початку спливу позовної давності від моменту отримання відомостей про порушника права, характерного для вимог про витребування майна із нетитульного володіння, може скластися ситуація, коли право на позов у власника виникне наприкінці або після закінчення набувального строку. Таким чином, виникає колізія між цивільно-правовими інститутами позовної і набувальної давності. Перебіг останньої за правилом ст. 344 ЦКУ почнеться від часу неправомірного заволодіння майном (не обов'язково в момент втрати власником речі), а її сплив погашає матеріальне право власності для одного суб'єкта і одночасно створює його для іншого. Керуючись принципом необхідності поживлення матеріального обороту, у доктрині надається перевага давнісному набувальному інструментарію, але при цьому потерпає власник. Уважаємо, що за обставин, коли позовна давність ще не повністю сплила за такими виндикаційними вимогами, суд має розглянути спір, а закінчення набувального строку впродовж процесу не мусить мати значення для спору про право власності. Але такий підхід має бути запроваджений на рівні правової позиції національного судівництва або в нормативному порядку.

Отже, законодавець пов'язує виникнення права на позов та відповідний початок позовної давності із суб'єктивним фактором – моментом, коли правовласник довідався чи мусив довідатися про порушення свого цивільного права або про порушника. Це і логічно, адже лише отримавши всі необхідні відомості, потерпілий може чітко сформулювати свої позовні вимоги з урахуванням предметної визначеності та суб'єктного складу охоронного відношення. Під особою позивача закон розуміє фізичну або юридичну особу – носія суб'єктивного матеріального права, яке порушене. При цьому інтереси юридичної особи назовні завжди реалізуються її повноважним представником – керівником чи спеціально уповноваженою особою. Та обставина, що новий керівник підприємства дізнався про порушення суб'єктивного права лише після вступу на посаду, жодним чином не впливає на обчислення початкового терміну позовної давності. Те ж саме слід сказати і стосовно ситуацій, коли до суду з позовом звертається особа, уповноважена представляти та захищати інтереси носія права. Такий механізм має застосовуватися і під час пред'явлення позовів прокурорами, які пред'являються від імені держави і направлені на захист права державної власності, порушеного незаконними правовими актами чи діями. На такі позови поширюється положення статті 257 ЦК України щодо загальної позовної давності, а на підставі частини першої статті 261 цього Кодексу перебіг позовної давності починається від дня, коли держава в особі її органів як суб'єктів владних повноважень довідалася або могла довідатися про порушення прав і законних інтересів, а не від моменту проведення прокурорської перевірки [11].

Висновки. Підсумовуючи викладене, маємо зазначити, що ситуації, за яких відповідач та позивач притримуються різних точок зору стосовно моменту, коли останній дізнався та мав дізнатися про порушення свого права, зустрічаються на практиці досить часто. Досить важливим завданням правозастосовного органу є встановлення дійсного початкового моменту давнісного

перебігу, позаяк від цього часто залежить судове рішення. Лише суд мусить установити, що на час порушення суб'єктивного цивільного права позивач не знав і не міг знати про це. Які правові наслідки тягне встановлення судом такого факту? У цьому разі правозастосовний орган визначає, що у кредитора момент виникнення права на позов не збігається з моментом фактичного порушення права. Право на позов, а тому й перебіг позовної давності починаються через деякий час після порушення, зокрема пізніше, ніж це відбувалося б за умов збігу моментів виникнення права на позов і порушення. При цьому давнісний строк не змінюється, але терміни його початку та закінчення переміщуються у часі. Оскільки судовий захист відбувається, якщо особа звернулася до суду протягом установлених строків давності, кінцевий термін існування позовного домагання буде збільшено. За наявності таких обставин обов'язком, а не правом суду, є відстрочення початкового терміну позовної давності.

Список використаних джерел:

1. Рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1996 року у справі «Стаббінгс та інші проти Сполученого Королівства» (Stubbings and Others v. the United Kingdom), заяви № 22083/93, 22095/93. URL: <http://www.bailii.org/eu/cases/ECHR/1996/44.html>
2. Рішення ЄСПЛ від 20 вересня 2011 року у справі «Нафтова компанія Юкос проти Російської Федерації», заява № 14902/04/ URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB002&n=259971#016010938925838603>
3. Осипова М.В. Гражданское право: Курс лекций под ред. Н.А. Савченко Москва: Юристъ, 2007. 238 с.
4. Черпахин Б.Б. Труды по гражданскому праву. науч. ред.: Алексеев С.С. Москва: Статут, 2001. 479 с.
5. Сергеев А.П. Сроки осуществления и защиты гражданских прав. Гражданское право. Санкт-Петербург, 1996. Ч. 1. 278 с.
6. Романюк Я.М. До проблем визначення початку перебігу позовної давності. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/116280-do-problem-viznachennya-pochatku-perebigu-pozovnoyi-davnosti>
7. Иоффе О.С., Толстой Ю.К. Основы советского гражданского законодательства. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1962. 216 с.
8. Конвенція про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_002
9. Постанова Харківського апеляційного господарського суду по справі № 12/21-03 від 24.06.2003 р. Архів господарського суду Харківської області за 2003 рік.
10. Гуйван П.Д. Позовна давність. Монографія. Харків: Право, 2012. 448 с.
11. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 8 червня 2016 року у справі № 6-3089цс15. URL: https://protocol.ua/ua/pozovi_prokuraturi_podayutsya_v_megah_zagalnogo_stroku_pozovnoi_davnosti_z_momentu_koli_dergava/